BENŐ ATTILA*

FORDÍTÁSI HIEDELMEK

Kulcsszavak: *nyelvi mítosz, fordítás, kétnyelvűség, szójelentés, fordításpragmatika.*

1. Számos hiedelem kapcsolódik a fordítás gyakorlatához a köznapi (nem szakmai) beszédmódban. Előadásomban ezeket a hiedelmeket mutatom be, utalva azok megnyilvánulási módjaira, következményeire. Először a nyelvi babonák és hiedelmek fogalmát ismertetem, majd konkrét fordítási hiedelmek elemzésével szemléltetem ezek élő voltát. Meggyőződésem, hogy a fordítási hiedelmek tudatosítása nemcsak a fordításról való árnyaltabb gondolkodást teszi lehetővé, hanem a fordítás gyakorlatához való viszonyulást is rugalmasabbá teheti.

2. A nyelvi babona és a nyelvi hiedelem kifejezés hasonló, de nem azonos fogalmat jelöl. A nyelvi babona egy olyan vélekedés, meggyőződés, amelyet a nyelvhasználati valóság nem igazol, sőt cáfol. Tárgya rendszerint egy konkrét nyelvhasználati jelenség helyes vagy helytelen volta. Így például a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetet (pl. *A szoba ki van festve*) hosszú ideig helytelennek tekintették, germanizmusként ítélték el, jöllehet ez a grammatikai forma a magyarban nem a német nyelv hatására alakult ki¹. A nyelvi hiedelem (vagy nyelvi mítosz) bizonyos értelemben tágabb fogalom, mint a nyelvi babona, mert rendszerint nem konkrét nyelvi jelenségekre, azok „helyességére” vonatkozik, hanem általában a nyelvhasználat módjára, a nyelvek és nyelvváltozatok funkcióira, folyamataira. Ugyanakkor abban is különbözik a nyelvművelői babonától, hogy a nyelvi hiedelem széles körben elterjedt laikus vélemény, míg a nyelvi babona inkább az iskolázott személyek körében „honosodott meg”². Ilyen nyelvi mítosznak vagy hiedelemnek tekinthetők a következő általánosabb vélekedések a nyelvi tulajdonságokról, nyelvi folyamatokról: „a magyar a legnehezebb nyelv”, „az idegen szavak szennyezik a nyelvet”, „a nyelv romlik”. Tótfalusi István nyelvi tévhitnek nevezi a nem igazolható, nyelvi vonatkozású vélekedéseket, és „közkeletű tévedés”-ként értelmezi.³

A nyelvi babona és a nyelvi mítosz közös tulajdonsága, hogy igazságértékük a laikusok számára nem kérdőjeleződik meg, sőt gyakran magától értetődőnek tekintik őket. Mindkettőhöz pozitív vagy negatív értékítéletek és sztereotípiák kapcsolódnak.⁴

* BENŐ Attila (1968), Phd, egyetemi tanár, nyelvész, költő. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, BTK, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék. E-mail: attilabe@yahoo.com

1 SZEPESY Gyula: *Nyelvi babonák*. Gondolat, Bp., 1986. 9–18.

2 LANSTYÁK István: *A nyelvi tévhitokről – röviden*. Fórum Társadalomtudományi Szemle 2005. 7/4. sz. 55–66.; Uő: *A nyelvi tévhitokről = Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Szerk. DOMONKOSI Ágnes–LANSTYÁK István–POSGAY Ildikó. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 154–173.

3 TÓTFALUSI István: *44 tévhit a nyelvekről és a nyelvünkről*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2016. 8.

4 DOMONKOSI Ágnes: *Nyelvi babonák és sztereotípiák: a helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben = Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Szerk. DOMONKOSI Ágnes–LANSTYÁK István–POSGAY Ildikó. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 141–153.

3. A fordítási hiedelmek a fordítói tevékenységhez, a fordítás módjához kapcsolódó vélekedések, meggyőződések. Ezek a mentális struktúrák, attitűdök akár öntudatlan beállítódások is lehetnek.

A fordítási hiedelmek egy része a fordítás egységének a kérdéséhez kapcsolódik, mégpedig ahhoz a problémához, hogy milyen nyelvi formát ültetünk át a fordítás folyamatában: szót, szó szerkezetet (szintagmát) vagy mondatot. Ez a kérdés pedig a célnyelvi egyenértékű nyelvi formát érinti, amelyet rendszerint formailag szimmetrikusnak képzelünk el: egy adott forrásnyelvi jelet, hasonló szerkezetű és komplexitású célnyelvi jellel fordítunk: egyszerű szót egyszerű szóval, szókapcsolatot szókapcsolattal.

A továbbiakban néhány általánosan elterjedt fordítási hiedelmet, a nyelvek közötti megfeleltetéssel összefüggő reflektálatlan beállítódást ismertetek.

3.1. „*A fordítás a szavak cseréjét jelenti.*” Ez a hiedelem a fordítási tevékenységet az önmagukban (elszigetelten) tekintett szavak helyettesítéseként tételezi. Eszerint a fordítás abban áll, hogy a forrásnyelvi szavakat célnyelvi szavakra cseréljük. A köznap beszédben is a pontos fordításra vonatkozó elvárást gyakran így fogalmazzák meg: „minden szó le legyen fordítva”.

A szó szerinti megfeleltetés elvét követve, sokan úgy gondolják, hogy ha valamelyik forrásnyelvi szónak nincs önálló, explicit megfelelője a célnyelvi szövegben, akkor pontatlan a fordítás. Tehát az egyes szavak iránti hűség a pontosság szinonimájaként jelenik meg. Íme, egy példa ennek a megnyilvánulására egy fordítói diskurzusban:

„A fordítás világában a szó szerinti fordítás azt jelenti, hogy a fordítás szóról szóra követi az eredeti szöveget. A legtöbb esetben a fordítókat nem kötelezik ekkora pontosságra”.⁵

Hogyha valamely forrásnyelvi szónak látszólag nincs megfelelője a fordítás szövegében, az átültetést e hiedelem miatt pontatlannak érezzük. Ezért fordulhatott elő az az eset, hogy egy, három egyszerű szóból álló román intézménynév két szóval való magyar fordítását hiánynak érezték a megrendelők. A *Ministerul Educației Naționale* tulajdonnév *Oktatási Minisztérium* alakban való megfeleltetéséről van szó. A kifogást tevők jelezték, hogy ’nemzeti’ jelentésű *național* szó nincs lefordítva, és így „hiányos” fordítás. Ez az érvelés kizárólag a forrásnyelvi megnevezést tartja szem előtt, és nincs tekintettel arra, hogy a magyarban nem szokás a minisztériumokat nemzetinek tekinteni, mivel ezek implicit módon országos hatókörű intézmények. Más román intézménynevek magyarításában is előfordul, hogy a magyar fordításban látszólag kimarad egy-egy szó, de ez csak a szavak számához való ragaszkodás miatt tűnik így, mivel implicit módon ott van a magyar intézménynévben az a jelentés, amely a románban explicit formában jelenik meg:

Clinica de Chirurgie Maxilo-Facială – Szájsebészeti Klinika
Insitutul de Cercetări și Igiena Mediului – Környezetvédelmi Kutatóintézet
Inspectoratul pentru Situații de Urgență – Katasztrófavédelmi Felügyelőség
*Parchetul de pe lângă Curtea de Apel – Fellebbviteli Főügyzség.*⁶

5 <http://forditasok.blogger.hu/2015/05/13/kreativ-vagy-szo-szerinti-forditas>

6 Az intézménynevekre vonatkozó adatok a *Román intézménynevek magyarul* című kétnyelvű névjegyzékből valók. (http://www.sztanyi.ro/download/roman_intezmenynevek_magyarul.pdf) (letöltés: 2018. 05. 11.)

A szó szerinti fordításra való hajlam általánosnak tekinthető, és a képzett, gyakorlott fordítók is érinti. Heltai Pál szerint a hivatásos fordító is először a szó szerinti átültetéssel próbálkozik, és ha ez nem működik (és rendszerint nem működik), akkor más, nem szószintű megoldásokkal próbálkozik.⁷ Ezt a szócentrikusságot jelzi az egyik fordító megnyilatkozása is:

„A fordításban – és bármilyen nyelvi közvetítésben – gyakori tapasztalat, hogy ha gyorsan kell fordítanunk, a szó szerinti fordítás „adja magát”. Nemcsak az időhiány az, ami az „egyszerű”, szó szerinti megoldások felé viszi a fordítást”.⁸

A köznapi nyelvszemlélet szóközpontúsága abból fakad, hogy a szó a beszélő számára alakilag is, jelentésanilag is autonóm egységként adott. A szavak azonban szószervezetekbe (szintagmákba), tagmondatokba és mondatokba szerveződve jelennek meg a megnyilatkozásokban, és így értelmüket mindig kontextuálisan lehet megragadni. Amint ismert, ugyanaz a lexikai hangsor különböző kontextusokban eltérő jelentéseket, jelentésárnyalatokat hordozhat.

A szó tehát egyrészt szintaktikai okokból nem lehet a fordítás egysége, másrészt azért sem, mert egy forrásnyelvi szónak többszavas kifejezés lehet a célnyelvi megfelelője. Így például, a magyar *istentisztelet* szó értelmét, például, románul egy jelzős szerkezet fejezi ki: *slujbă religioasă*.

A szó szerinti fordítás mítoszának egyik következménye, hogy az összetett szavak fordítását gyakran úgy próbáljuk megoldani, hogy a szóelemek alapjelentésére utaló célnyelvi szó-pár alapján alkotunk egy szimmetrikus összetételt. Így például, hogyha a *horseradish* angol szóval először találkozunk, úgy próbáljuk megérteni, esetleg naiv módon lefordítani, hogy a *horse* és a *radish* alapjelentését alkalmazzunk. Ilyen módon egy nem létező magyar szóhoz jutunk (*lóretek*), ami jelzi, hogy nem jó irányba haladtunk, bármennyire is természetes stratégiát is követtünk. A szó elsődleges jelentésének magyar egyenértékű párja ugyanis a *torma*, amely egyszerű szóként nem mutat szerkezeti szimmetriát az angol megnevezéssel.

Szócentrikusságunk abban is megmutatkozik, hogy a szokványos szószervezeteket (kollokációkat) első ránézésre úgy kíséreljük meg lefordítani, hogy a szerkezetet alkotó szavak elsődleges értelmét átültetjük. Így lesz a házak kapuin szereplő, román *Căine rău* feliratnak pragmatikailag és referenciálisan nem hiteles magyar fordítása a *Rossz kutya*. Hogyha nem a szó szintjén kíséreljük meg a fordítást, hanem a kifejezés értelmére összpontosítunk, szinte magától adódik a magyar *Harapós kutya* szokványos kifejezés. Az angolban ez a figyelmeztető jellegű felirat közvetlenül, felszólító módban fogalmazódik meg: *Beware of the dog*. Ehhez az ekvivalens angol kifejezéshez semmiképpen nem juthatunk el a román vagy magyar jelzős szerkezet szó szerinti fordítása útján.

3.2. „A fordítás közvetlenül a nyelvi jelek szintjén történik.” Azaz a fordítás egysége nyelvi egység. Ez a hiedelem az előbbinek egy általánosabb változata, és azt feltételezi, hogyha nem is

7 HELTAI Pál: *Mitől fordítás a fordítás?* Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2014. 31–32. A pszicholingvisztikában a szó szerinti megfeleltetés kérdését, az ún. **monitor modellt** írja le: uo. 31.

8 Göcz Andrea: *A fordítási folyamatban*. <http://okorportal.hu/oktatas/bibliatudomany/bibliaforditas-02-3-interlinearis-es-szo-szerinti-forditas>

szavakat, de mégis csak nyelvi egységeket fordítunk: szókapcsolatokat, mondatokat. A valóságban a verbális megnyilatkozások értelmezésében és átültetésében elszakadunk a nyelvi formától, és a nyelvi jelek által jelölt valóság tartalmát, mentális sémát, tehát a közlés értelmét fordítjuk, mintegy eltávolodva az adott referencialitást hordozó nyelvi jelektől. Ezért tekinti úgy Radó György⁹, hogy a fordítás egysége végső soron logikai, értelmi egység: logéma, és nem morféma, lexéma vagy szintagma. Hogy ez mennyire így van, azt legjobban a jelek pragmatikai vonatkozásai jelzik. A *tessék* udvariassági kifejezést, például, nagyon sokféleképpen fordíthatjuk angolra annak függvényében, hogy milyen cselekvésértéke van az adott kijelentésnek, és milyen kontextusban hangzik el:

1. (szíveskedjék): *please...*, *would you kindly...*?
2. (átnyújtva valamit): *Here you are!*
3. (az asztalnál): *Help yourself!*
4. (kopogásra): *Come in!*
5. (nem értem): *Pardon?* *I beg your pardon?*

Nyilvánvalóan a fenti kifejezések közül azt kell használnunk, amelyet az angol anyanyelvűek alkalmazni szoktak az adott kontextusban, konkrét közlési helyzetben. Vagyis végső soron azt vesszük figyelembe, hogy a célnyelvű beszélő hogyan verbalizál egy konkrét közlési aktust. Ilyen módon teljes mértékben elszakadunk a forrásnyelvi szó vagy kifejezés nyelvi formájától, és kizárólag a pragmatikai funkciójához, értelméhez ragaszkodunk.

Az átvitt értelmű állandósult kifejezések (frazémák) fordítása is világossá teszi, hogy az ilyen szerkezetekben a nyelvi jelek által hordozott globális jelentés kerül előtérbe, és azt viszi át (l. lat. *transfere*), és jeleníti meg a célnyelvi szöveg világában. Az orosz *vodoj nye razoles* szólás szó szerinti fordítása, például, homályos lehet a magyar olvasónak (*vízzel sem választod szét őket*), de az értelem szerinti megfeleltetés egyértelművé teszi a fogalmi jelentését (*testilelki jó barátok*)¹⁰. Hasonlóképpen, hogyha a *Kutyából nem lesz szalonna* közmondást angolul szeretnénk kifejezni, akkor nem azon kell gondolkodnunk, hogy a *szalonna* főnevet vagy a *nem lesz* tagadó igei alakot miként ültethetjük át, hanem azt kell megtudnunk, hogy a közmodás végső jelentését, értelmét hogyan szokás az angolban frazémaszerűen kifejezni. Hogyha megfelelő lexikográfiai forrásokban keresgélünk, akkor rátalálhatunk a vele ekvivalens angol közmondásra, amely így hangzik: *You cannot make a silk purse out of a sow's ear* 'Nem készíthetünk selyempénztárcát a koca füléből'. Ez az angol közmondás a globális jelentés tekintetében azonos az idézett magyar közmondással, akkor is, hogyha a lexikai alkotóelemei egészen más tárgyiasságokra utalnak.

3.3. „A fordítás tulajdonképpen a szótárban megtalálható jelentések alkalmazása.” A kétnyelvű szótár hasznos és sokszor nélkülözhetetlen segédeszköze lehet a fordítónak, de nem bízhatja rá magát teljes mértékben, mivel a szótár nem tud minden fordítási problémára megoldást „javasolni”. Először is, mert a nyelv szókinccse minden tekintetben gazdagabb, mint a szótári anyag, és folyamatosan gazdagodik új szavak alkotásával (míg a szótár folyamatos fáziskésésben van az élőnyelvhez képest), másrészt a kreatív nyelvhasználat révén a szavak új jelentések-

9 RADÓ György: *Rendszeres fordítástudomány = A műfordítás ma*. Szerk. BART István–RÁKOS Sándor. Gondolat Kiadó, Bp., 1981. 216–236.

10 KLAUDY Kinga: *A frazeologizmusok szó szerinti fordításáról*. Magyar Nyelvőr CXII(1988). 3. sz. 305–314.

kel és jelentésárnyalatokkal gazdagodhatnak, ami jelzi, hogy a szó jelentése nem végérvényesen és statikus módon adott. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a fordító folyamatosan az egyéni és aktuális diskurzussal szembesül, nem a Nyelvvél úgy általában. Ezt pedig feltételezi az aktuális megnyilatkozás adekvát értelmezését. Az értelmezést pedig a szótár maga nem tudja elvégezni még az egyszerű szó szintjén sem, csak segítheti azt.

Albert Sándor kitűnő példával szemlélteti, hogy mit jelent ez a gyakorlatban. Megvizsgálta, hogy Petőfi Sándor *Egy gondolat bánt engemet* című versének francia fordításai hogyan fejezik ki franciául a *bánt* ige jelentését. Először megvizsgálta, hogy az Eckhardt Sándor- és a Sauvageot-féle magyar–francia nagyszótárban milyen igéket, igei jelentéseket jelenítenek meg a *bánt* lexikai ekvivalenseként. A két szótárban szereplő francia igék közül (*toucher, maltraiter, blesser, incommoder, choquer, offenser, offusquer, vexer, affecter, chagriner, mortifier, peiner, désobliger, contrarier, gêner, taquiner*) azonban egy sem szerepel a vers francia fordításában. Ezek helyett a francia fordítók a *tourmenter* 'kínozt, gyötört', az *importuner* 'zaklat, zavar', az *obséder* 'gyötört, kínozt, kísért', a *ronger* 'emészt, rágt, gyötört', vagy a *tracasser* 'nyugtalanít, zaklat' igével adták vissza a magyar kifejezés értelmét¹¹. Az ilyen jelenségekre való tekintettel állapította meg Anton Popovič¹² szlovák kutató, hogy ahol a szótár véget ér, ott kezdődik a fordítás.

A nyelvi játékok fordítása még inkább jelzi a kreativitás szerepét az azonos célnyelvi hatás megteremtésében, illetve azt, hogy a fordítás messze több, mint a szótári jelentések alkalmazása. A nyelvi játékok más nyelven való visszaadása, újraalkotása rendszerint olyan mértékű elszakadást jelent az eredeti nyelvi formától, amelyet pusztán szótári megfeleltetéssel nem lehet megoldani¹³.

3.4. „Aki ismer egy idegen nyelvet, az tud fordítani.” A köznapi gondolkodás természetesen tekinti, hogy az idegen nyelv ismerete garantálja a fordítói készséget. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy egy másik nyelvben való jártasság nem tesz valakit fordítóvá. Mivel a fordítás külön szakterület, amely messze több, mint két nyelv és kultúra ismerete, a megfelelő minőségű fordítás szakmai tudást és gyakorlottságot igényel. A forrás- és a célnyelv magas szintű ismerete mellett a fordítónak átváltási és stratégiai kompetenciával is rendelkeznie kell¹⁴, mivel e kompetenciák nélkül nem képzelhető el jó fordítás. Újabban a fordítói kompetenciák körében megkülönböztetnek interkulturális és tematikus kompetenciát is. Az interkulturális készség- és képességegyüttes egyaránt feltételezi a szociolingvisztikai és szövegpragmatikai ismeretek alkalmazását. A tematikus kompetencia egy adott szakterületen való jártasságra vonatkozik, a kellő szakismeret meglétére vagy hiányára¹⁵.

11 ALBERT Sándor: *„A fővényre épített ház”. A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*. Áron Kiadó, Bp., 2011.

12 POPOVIČ, Anton: *A műfordítás elmélete*. Madách Kiadó, Pozsony. 1980.

13 BENŐ Attila: *Nyelvi játék és fordítás*. Korunk XXVII(2016). 4. sz. 61–66.

14 ROBIN Edina: *A fordító mint lektor. A modern fordító és tolmács = A modern fordító és tolmács*. Szerk. HORVÁTH Ildikó. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2015. 35–46, különösen 37.

15 ESZENYI Réka: *Hány lábon álljon a fordító? A modern fordító profilja = A modern fordító és tolmács*. Szerk. HORVÁTH Ildikó. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2015. 11–20, különösen 18–19.

Mindez tehát azt jelzi, hogy nem minden kétnyelvű személy képes megfelelő módon fordítani: két nyelv magas szintű tudása szükséges, de nem elégséges feltétele a megfelelő minőségű fordítói tevékenységnek.

4. Összegzésként megállapítható, hogy a fordítás folyamatáról, műveleteiről és a fordítani tudás mibenlétéről számos hiedelem él a mindennapi gondolkodásban. Ezek közül négyet mutattunk be, jelezve, hogy miért problematikusak vagy cáfolhatóak fordításelméleti, pszicholingvisztikai és pragmatikai szempontból. Hogy a köztudatban a fordítás természetéről reálisabb kép alakuljon ki, szükségesnek tartjuk további fordítási hiedelmek számbavételét és kritikai elemzését.

MYTHS ABOUT TRANSLATION

Keywords: *language myths, translation, bilingualism, lexical meaning, pragmatics of translation*

The article presents and analyses some widespread myths about translation. After the interpretation of language myths in general, it describes such translational myths as the following: *translating means replacing words; the word is the unity of the translation; translating is finding lexical meanings defined in dictionaries; any bilingual person can translate*. The author presents scientific arguments against these misleading conceptions about translation, and emphasizes the necessity of describing other translational myths rooted in ordinary thinking.

MITURI DESPRE TRADUCERE

Cuvinte-cheie: *mit despre limbă, traducere, bilingvism, sens lexical, pragmatica traducerii*

Articolul prezintă și analizează câteva mituri despre traducere. După prezentarea termenului general de mit despre limbă, articolul descrie următoarele mituri despre procesul traducere și competențele traducătorului: *traducerea înseamnă schimbarea cuvintelor; cuvântul este unitatea de bază a traducerii; traducerea înseamnă de fapt găsirea sensurilor adecvate căutând în dicționare; cine cunoaște o altă limbă poate să facă o traducere*. Autorul prezintă argumente științifice despre faptul că traducerea este mult mai complexă, decât aceste mituri ne sugerează, și subliniază necesitatea descrierii altor mituri despre traducere.